

АННА БЕЗПАЛА

КАССАНДРА КУРИТЬ ПАШІРОСИ

Київ · **ТЕМПОРА** · 2025

Зміст

11	·	коробка з візерунками
18	·	9 січня 1918
29	·	10 січня 1918
58	·	11 січня 1918
80	·	12 січня 1918
106	·	13 січня 1918
129	·	14 січня 1918
154	·	15 січня 1918
188	·	16 січня 1918
222	·	17 січня 1918
246	·	18 січня 1918
277	·	19 січня 1918
290	·	20 січня 1918
323	·	21 січня 1918
327	·	відбій повітряної тривоги
330	·	епілог 1: Анатоль
337	·	епілог 2: Василь
342	·	епілог 3: Вер

- 351 · пані та панове
- 360 · видання та визначення
- 368 · подяки
- 372 · поради на подальше читання

І в ті дні, як ніколи в інші, очі всіх зверталися до Білого Будинку (Української Центральної Ради — А. Б.) і багато було таких, що простоювали коло нього цілими днями, кожний зі своєю метою, а вечером приходили до дому і зразу ж бралися за газети. Один читав «Народню Волю», другий «Нову Раду», третій «Правду», а четвертий «Кіевлянина» і, так усі разом, стискали кулаки і всі чогось чекали...

Фрагмент зі спогадів Кліма Поліщука
«За золотoverхий Київ»

До речі: соціалізм ніякими гарматами не встановити.

Павло Тичина, *«Найвища сила»*

Не знаєш ти ціни жіночим жертвам
а я тобі кажу: з усіх жінок
славутня Іфігенія зложила
ще не найбільшу й не найтяжчу жертву.
Ох, скільки тяжчих, хоч безславних жертв
зложили ті жінки, що не лишили
імення по собі!

Леся Українка, *«Кассандра»*

коробка з візсрунками

«Зеленський у розмові з Джонсоном... ввечері 27 лютого... вважає, що наступна доба буде вирішальною для України... Джонсон своєю чергою пообіцяв... назвав опір українців “героїчним”».

«Ха», — подумала Леся. Вона бігла вниз сходами, перестрибуючи сходинку-через-дві. «Як, бляха, зручно. Герої, тримайтесь там якось!» На ходу вимкнула телефон, а з ним і стрічку новин мовника.

Сирена надворі розривалась. «Ну пощастило ж! Жити у часи “вирішальних діб” та обстрілів із “Все те незриме світло”. Історичні часи, бляха», — продовжувала Леся.

Вона зістрибнула з останньої сходинки та завмерла.

Знов розблокувала телефон. «4:55».

Перевірила чати. Від мами нічого. Від тата теж.

Роззирилась коридором. Поглянула вгору, звідки, власне, й прийшла, намагаючись визначити, чи є хтось за зачиненими дверима у кімнаті батьків.

— Ма-а-ам... — озвалась тихо, наче боячись привернути увагу ракет, а тоді все ж гукнула голосніше: — Тату!

Тиша.

Леся кинулась нагору, відчинила двері, ввімкнула світло. Нікого.

Сирена стихла.

Леся, проте, ще добре пам'ятала вибухи. Лиш з годину тому саме вони її розбудили. Залишатись на другому поверсі будинку було небезпечно. Леся швидко перевірила чати ще раз. Нічого.

Кинулась униз, а далі у менший коридор і звідти до сходів у підвал. Відсапалась, як вже сиділа на матраці у сирому, продовгуватому склепі із закрутками. Врешті написала у сімейний чат: «Привіт! Ви як? Де ви там?». Дочекалась двох галочок. Але синіми не стали, отже, не прочитані. Що ж.

Леся встала і взялась ходити довкола полиць із закрутками.

«Та все з ними добре... Звісно, все добре... Вони їздили на зйомки подій і раніше. Можливо, просто затягнулось чи з'явилась нова інформація. Можливо, вони поїхалиговорити з рятувальниками після тих вибухів о третій? Так, звісно. Нічого страшного. Нічого... Подивимось по ситуації, що я заганняюсь. Подивимось. Як що, закінчиться тривога — напишу дяді Жені, він мав би точно знати, де вони. Він завжди знає. Ай!»

Боляче вдарилась ногою об якусь коробку, що по-зрадницьки визирала з-під нижньої полиці. «І що ж ти будеш робить!» — Леся нахилилась. Здивовано випрямилась. На коробці чітко читався напис у гарному обідочку: «Мас-сандра. Крим».

«Це ж скільки років цій коробці? Певно, ще з дитинства тут, — Леся нахилилась знов і витягла її повністю, зацікавлена. — Хоч щось приємне».

Але вона помилилась. У коробці лежали старі гвинтики, якесь ще приладдя — одним словом, усе, крім вина. «Ну а що ж ти хотіла? З чого б це тато лишав непочаті пляшки гарного вина на років десять у підвалі?»

Леся знов витягла телефон. Повідомлення далі непрочитане. Новини. «Радбез ООН запросив проведення Генасамблеї щодо війни Росії проти України... у житловий будинок в центрі Чернігова влучила ракета... На Харківщині внаслідок обстрілів... пожежі...»

«Боже, коли ж це все закінчиться». Долоні пітніли. Леся зробила глибокий вдих. Видих. «Заспокойся. Заспокойся ти, — тихо звернулась до себе. — Нічого ж не відомо...» Слова діяли слабо. А валер'яни в підвал знов не взяла. «Бляха».

«Відволічись», — сказала собі. Тоді знову зазирнула під ту полицю. Схоже, що під нею, глибше, лишалась ще одна коробка. Леся потягнула її на себе. Хоч та була набагато важчою від «Массандри», але піддалась. Нарешті виринула на світло.

Коробка виглядала дуже затертою. Була із брудно-сіруватого матеріалу, а на кришці її хтось, виглядало, домалював маленькі сонця та місяці дивних форм, що наче заплутувались одні в одних і сплітались у сузірчасті гілки. До кришки ж пришите було мереживо із цікавим візерунком.

«Що це за чортівня? Я наче у поганому горор-фільмі. Якщо там всередині ще й порцелянова лялька у платті — з мене офіційно досить. Поїду ховатись до Свети у багатоповіхвівку», — Леся силувано усміхнулась. Тоді обережно-повільно відчинила кришку.

Ляльки не було.

Зате були папери, обгортки... Багато чеків, що станом нагадували конфеті у гіфт-боксах... «Оце щастить!» — Леся похитала головою, а тоді витягла один.

«Maison de mode "Soeurs Callot"¹», перелічені якісь там речі, а далі напис «Paris. 1910».

¹ Soeurs Callot — їх у 1915-му називали трьома Парками, що вирішують долю жінки. У цьому домі під час вакацій, зокрема на Рив'єру, вдягались на наступні сезони і *taman*, *sœur* та я. Їхній дім був одним із найпопулярніших у 1910-х, із філіями по всій Франції й не тільки.

«Та ну ні».

Витягла другий. «И. Маршак¹», далі «Київ, 1908».

«Та ні».

Третій...

«Та це точно якась чортівня. Звідки у нас коробка сторічної давнини?» — Леся витягла ще кілька жменьок чеків, аж тут побачила і стос паперу. Найбільший та, певне, найважчий у коробці, переплетений ниткою. Згори стосу лежав листок. Три рівні складки свідчили про те, що його раніше акуратно згортали. Листок був списаний дуже охайним почерком, синім, хоч і трохи вицвілим чорнилом, наче від тих іменних чорнильних ручок, якими раз хизувався батько її колишнього.

Леся занурила пальці у конфеті чеків і витягнула стос. Обережно відгорнула кілька крихких сторінок, здається, повністю списаних одним почерком, нахилилась ближче, розбираючи слова:

«Отже, таки незалежні! Незалежні! Годині по дванадцятій ночі професор Грушевський, себто Михайло Сергійович оголосив, хоч нам і було ледь чути: “Однині Українська Народня Республіка стає самостійною ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою Українського народу”². І далі лиш овації».

«А це що таке?» — Леся поглянула на дату, саме перед написом: «12 січня, 1918 р.».

«Та не може бути. Дурня якась», — вона відгорнула на початок стосу. «Щоденник. Наталія Федорівна Горовська. 9 січня, 1918 р. — 22 січня, 1918 р.» — та сама ручка, єдиний

1 Щоб Наталі не переривати оповіді, залишаю мої коментарі щодо нього, як і інших відомих персоналій того часу, а ще наших газет та різних подій і визначень, наприкінці.

2 Тут Наталя, ймовірно, говорить про адрес Михайла Сергійовича Грушевського до Центральної Ради. Його можна, за бажання, знайти у цифровій версії газети «Нова Рада», випуск 1918 року, номер 9.

напис по центру. Папір, судячи з миршавого стану і плям, міг би бути й того часу, але...

«Але звідки це у нас? І ще й так добре збереглось... — Леся подумала з хвилину. — 1918-й... Це як у тому фільмі... Як його там? “Крути”. А, так! “Крути. 1918”. Так і називався... Там якраз більшовики наступали на Київ. І тих студентів тоді ще розстріляли... Тих, що мали захищати Київ, точно. Там іще вони гімн співали перед³... — вона вже чітко пригадувала кадр із фільму. — Але... Звідки це у нас, дійсно?»

Леся підняла листок, що тоді відгорнула з першими сторінками стосу. Прочитала:

«Ірцю, дорога,

Пишу тобі з нашого, щодень більш нищеного Києва, у надії, що в тебе у Березівці становище зараз краще буде од мого. Пишу, бо по довгих роздумах і різних малоприємних пригодах, я, Ірцю, таки зібралась їхати з міста. Часу маю обмаль, тож не буду довго розводитись про мої причини, але скажу так: я доста дізналась про большевиків у останні тижні, щоб не чекати їх далі. Михайл Нікітич, доктор Лапінський, що викладає в Інституті, написав мені рекомендаційного листа до одного відомого німецького доктора. Я їхатиму до того доктора із сім'єю мого пацієнта, певного Сухобруса, не знаю, чи ти його ізгадаєш.

Тепер до головного. Із донькою цього Сухобруса надсилаю тобі мій щоденник. Збережи його, прошу. Не берусь

3 Символічний епізод. Спів почав, як зараз знаємо, Григорій Піпський, гім-назист. Ми ж, у місті, про це добре не знали аж до березня, коли до міста вернулась українська влада, а у газетах почали з'являтися перші повідомлення. У січні ж у місті чутки щодо боїв загалом ширились на будь-який смак (див. інтерв'ю історика Ярослава Файзуліна для Cultprostir на сайті УІНП «Бій під Крутами — важливий епізод першої гібридної російсько-української війни»).

сказати на скільки, але сподіваюсь, що геть ненадовго. Сподіваюсь, допомога таки прибуде, і я зможу вернути у мирний, український Київ. Але до того, прошу, головне збережи це усе. Я хочу, щоб це ще хтось прочитав. Можливо, комусь це ще стане у пригоді. Ти, певне, резонно спитаєш, чому я просто не заберу це з собою. Річ у тім, що якщо з Києвом зараз ситуація непевна, то з дорогою ще більше. Хто зараз на Галичині, у бік якої їхатимемо? Яке ставлення до нас буде у німців, та й, зрештою, де зараз білі? З газет нічого чіткого не відомо. Але не хвилюйся дуже, якось мені має вдатись виїхати. Турбуватись про щоденник, втім, у дорозі не хочу. Отже, прошу, візьми його і сховай десь. Буду повік вдячна.

Бережи себе, дорога, сподіваюсь, ще зустрінемось,

Твоя Наталка».

«Нічо собі. Оце читання ти собі знайшла, щоб відволіктись! — Леся пирхнула й знову розблокувала телефон. — Чорт! Забула зарядити!» Батареї дійсно лишалось відсотків двадцять. Перевірила чат. Повідомлення непрочитане. Тепер новини. Нічого.

Повернулась до стосу. Взяла його знов і вмостилась на матрац. Погортала ще.

«Майже безсонна ніч не дуже сприяє до письма, але що зробиш, маю нотувати. Професор Нечай радив тренувати письмо для доброго запису історій хорих.

Перш за все і найстрашніше: большевики захопили Житомир. Мама, батечко... Боже. Я говорила з Інною Лаврентіївною — писатимемо їм. Але що ж тепер? Адже большевики не жалуватимуть... А мама ще й залучена в українській справі... Що ж тепер? Я намагаюсь про це пильно не думати, бо чим більше про те думаю, тим гірше мені».

Леся напружено пробігла очима наступні сторінки, гортала ще. Про батьків далі наче нічого. «Тут вона хвилюється, тут хвилюється ще... Тут пише “можливо, захопили телеграф”... Ну ні! Це дурня якась виходить так гортати! Треба на старт». Леся перейшла на першу сторінку.

Швидко ще раз розблокувала телефон, «5:19». Перевела в режим енергозберігання. Перевірила ще раз сімейний чат. Ще раз новини. Нічого.

«Читаємо. Так, читаємо. Що ж іще робити?»

Леся відклала телефон.

9 січня 1918

Мама писали знов. Кажуть, що краще мені вибиратись із Києва та їхати до Житомира¹. Дурниці. Я, звісно, впевнена, що вони хочуть як краще, але це неможливо. Так, війна, так, большевики просуваються, і так, тільки місяць, як і у нас у Києві була стрілянина², але їхати після стількох років... Ні. Та й позаяк ще нікому не ясно, чи просунуться вони далі. Он і повстання те роззброїли швидко. Та і якщо я поїду, то хто лишиться з хорими? Якщо вірити тітки Тетяні про большевиків, цих бідних хорих людей і погортів ніхто жалувати не буде. Я нікуди не поїду. Крапка. Навіть якщо большевики й дійдуть сюди.

Але чи дійдуть?

У «Раді» пишуть заспокійливі речі про Вільне козацтво. Формують ще студентський курінь³. Виглядає на те,

-
- 1 Для читача зараз «Житомир» може виглядати дивно, але саме так писали в газетах у той час (див. «Нова Рада» випуск 1918 року, номер 6).
 - 2 Має на увазі грудневе повстання, яке намагались тут підняти робітничі ради після того, як Українська Центральна Рада відмовилась підтримувати радянську владу. На щастя, через зволікання з виступом хлопці Сердюцької дивізії усіх тоді вчасно встигли роззброїти (М. Ковальчук «Битва двох революцій»).
 - 3 Наталя цього не знає, але саме ці хлопці підуть на бій під станцію Крути, зромантизовану версію якого згодом подивиться Леся.

що місто таки піднімається, прокидається до своєї українськості. З іншої сторони, як слухати Віру і її друзів, читати їхні газети, якусь «Пролетарскую мысль», то вражіння складеться зовсім протилежне. Ясна річ, «Раді» віриться більше. Сподіваюсь, дуже сподіваюсь, що у Київ таки не ввійдуть.

Але годі про це, розповім про сьогоднішній день. Сьогодні мала відпрацювати зміну в лікарні та закрити розділи 3–6 підручника з хемії. Перше вдалось, хоч і з пригодами, з другого, на жаль, далі 4-го сьогодні мені та книга не далась. Записую на завтра.

Щодо основних подій (нумерую у хронологічнім порядку):

1.

Зранку мала трохи часу перед зміною у Кирилівці⁴. Зайшла у «Маркіза»⁵, що на розі Володимирської та Прорізної, та взяла горня міцного чаю. Людей було небагато, що в інший час дивувало б, але останніми тижнями по каварнях не ходять. Здається, напруга й одголос заміських боїв долинають і сюди та одлякують звичних легких панянок та швидких типів з біржі. Як тільки я сіла і взяла те гаряче горня, до мене підійшов певний молодий пан. Довгий, ледь згорблений, але з дуже лагідним, чітко окресленим

4 Кирилівка — Києво-Кирилівські богоугодні заклади, лікарня у гарному місці на краю тогочасного Києва. На зараз її звуть лікарнею ім. Павлова. У 1910-х, при тім, лікарня справді приймала не тільки душевнохворих, а з початку Великої війни там розташовувався й один із військових шпиталів. У Києві тоді багато будівель переобладнували на госпіталі — ми були справжнім тиловим містом.

5 «Маркіз» — гарна кав'ярня, ми із Зиною любили туди заходити по тістечка. Вони там справді найкращі. Будинок, у якому вона розташовувалась, досі можна знайти на розі цих вулиць.

лицем. Його темне волосся було зачесане на манір франтів із довоєнних журналів мод, тонкі вуста складались у рівну лінію, лиш очі... Вони були якісь бліді, глибоко посаджені й неймовірно пронизливі. Йому б личило бути шпигуном із романів, якби не цей втомлений вираз обличчя, як-то зараз у службовців та банкірів. Він теж тримав горня з чимось паруючим. Дуже гарні руки, тим нагадував приїжджих військових хірургів. «Чи ви не проти, коли я сяду?» — спитав.

Я дозволила, бо чому б і ні. Пан виявився на диво радим поговорити, сказав, що звуть його Анатолем (французьке?) Петровичем, та спитав, як звати мене, чи часто буваю тут і чи я, бува, не медсестра (ймовірно, помітивши моє вбрання). Я одповіла ствердно. Аж тут він ні з того ні з сього мені: «То, Наталіє Федорівно, ви це ось лиш стрільців та козаків берете на лікування, чи все ж Гіппократ над Міхновським іноді бере гору?» — вказуючи на «Самостійну Україну», що ледь визирала з моєї сумки. Я й не встигла спохопитись та щось одповісти доладне, як почула знайомий крик неподалік.

Виявилось, це мій Олександр Владиславович. Пацієнт із гострих, деменція прекокс, що проявилась аномально пізно, можна сказати, *contraire*¹ до самого визначення. Унікальний випадок. Утік. Але як, я тоді збагнути не могла. І яким тільки чином він з'явився у «Маркізі»? Звісно, ці питання ставлю лиш зараз, як пишу, тоді ж у мені просто все похололо. Я вже загально розуміла, що наслідки для мене будуть жаскими. Але що ж, в Олександра Владиславовича був психоз, зволікати ніколи. Дякувати Богу, я мала сумочку з ліками із собою і, попри те, що обступила пацієнта чи не уся каварня, швидко змогла проштовхатись. Вхопила його грузьке тіло, спробувала покликати на

1 Протилежно (фр.).

ім'я. Безрезультатно. Він тільки дивився на мене тим своїм дивним, диким поглядом, як-то буває при психозі. Дуже був схожий на старослов'янських бородатих дядьків із підручників з історії славів. Вколола йому звичну дозу броміду², і Олександр Владиславович вже за трохи й обм'як. Не трусився, дивився на мене спокійно, покірно, дещо отупіло. Натовп на той час кудись і зник наче.

Тут я почула рівний голос із-позаду. «Прикро бачити, що стало з Олександра Владиславовича, дійсно прикро». То звертався Анатоль Петрович, вже без чаю і з елегантною тростиною, що звідкись у нього узялась. Він допоміг. Взяв Олександра Владиславовича під руку, й разом ми вивели того з приміщення. Я, звісно, спитала, чи знав він пацієнта. «Трохи, по службі», — лиш одповів Анатоль Петрович. Затим він нам викликав ізвозчика і, вже як той під'їздив, Анатоль Петрович візьми і скажи мені: «Зараз час непевний, Наталіє Федорівно, не хтілось би губити приємні знайомства. Чи ви були б проти, якби я вас запросив пообідати завтра у «Празі»³?». Це була доста несподівана

2 Загалом, як заспокоїливе при шизофренії доктор Крепелін радив давати пацієнтам дози барбітурату, колись розповідала Наталя. На жаль, у Кирилівській лікарні на той час із забезпеченням загально питань було багато. Коштів часто не вистачало на просте утримання пацієнтів. Журналіст Купрін у 1890-х писав про неї як про «київський бедлам», а про жаклиний сморід у палатах через надмірне скупчення пацієнтів ходили легенди. Не рідкістю були й спалахи хвороб інфекційних. У таких умовах на роль заспокоїливого для усіх використовували саме цю, більш доступну речовину.

3 «Прага» — готель, збудований за проектом архітектора О. Шіле, за адресою Володимирська, 36. Сам будинок можна знайти у Києві й зараз. У той час він був відомий своєю терасою, з якої (тобто аж із шостого поверху) можна було бачити дуже гарний краєвид на Київ. Ця висота йому того січня й нашкодила. Наталя згодом напише, не буду вам псувати ходу оповіді. Лиш додаю: «Прагою» готель звався не просто — із часу Великої війни у готелі зібралась добра чеська та словацька діаспори, не в останню чергу через хвацького власника «Праги» — чеха В. Вондрака. Тут само можна було побувати на зборах цієї активної громади та навіть записатись

пропозиція, я трохи розгубилась з відповіддю перше, а тоді думаю: чому б і ні? Та відповіла, що не проти.

Ізвозчик їхав швидко, дороги були майже порожніми, та й без снігу, як не дивно на зиму. А я все поверталась думками до тієї зустрічі. Чого б це він незнайомій дівчині та пропонував пообідати разом? Чи це він розігнав натовп? І як все ж Олександр Владиславович зумів утекти?

2.

Як Олександр Владиславович зумів утекти, я зрозуміла, тільки-но ми приїхали до лікарні: там царювала жахлива катавасія і гамір, саме розподіляли нових ранених, певно, знов були бої. Чи не з червоноармійцями? Я перше була непевна, кого привезли, наших чи білих? Адже то грає важливу роль! Тоді почула українську¹, видихнула. Наші. Загалом, слід було б піти допомогти іншим медсестрам, але ж на той час мала нагальнішу справу. Я повела Олександра Владиславовича до павільйонів душевнохорих. Той ще не оклигав од броміду та важко ступав снігом, що ще тримався тут на траві. Без Анатолія Петровича вести його було набагато складніше. Ми тяглись до павільйону гострих пацієнтів.

Зараз, пишучи, думаю: цікаво все ж вийшло в Олександра Владиславовича. Колись, у минулому житті, він був Александром Владиславовичем Сухобрусом, поважною людиною, головою котроїсь палати у Київській губернській

до чехословацького легіону. Редакція київського журналу тієї діаспори «Сєchoslovan» містилась лиш трохи нижче вулицею (будівлю теж досі можна знайти).

1 Українська на усіх рівнях була поширена саме в частинах російської армії, українізованих у 1917-му, більшість з яких стали на захист новоствореної Української Республіки.

адміністрації. Люди кланялись йому, певне, запрошували на бали й звані вечери. Сім'я якась була у нього, дружина та дві доньки, здається, з якими влітку їздили на дачу чи на море. Хтось багато чого б оддав, щоб з ним так за руку пройтись, як-то я йшла з ним у павільйон. Але тут стається щось. Воно викликає з підсвідомости хоробу, хвороба прогресує, люди починають цуратись Олександра Владиславовича, і за якийсь час отримуємо звернення до лікарні. І ось із великого дому десь на Липках близ маєтку генерал-губернатора Олександр переїздить на одиночне ліжко у лікарняній палаті. Вже звичайний підстаркуватий хорий. Павільйон наближався. В інший час завше розглядала його, підходячи. Дуже вже гарна була споруда, така світла й гостродаха, схожа на цегляно-дерев'яну версію сільського маєтку заможного дідича, що зміг собі дозволити доброго різьбяр. Вона добре зливалась з масою голих, сплутаних дерев навколо. Вже біля дверей Олександра у мене перейняли наші робочі. Полегшено зітхнувши, я пошкандибала шукати доктора Нечая.

Доктор Нечай викладав у нас на курсах, один із двох професорів, котрі працювали із захворюваннями психічними. Саме він роки два тому запропонував мені спробувати попрацювати у Кирилівській губернській лікарні, якою завідував, і саме на його рекомендацію я взялась за випадок Олександра Владиславовича. І робота у лікарні, і власне дослідження з пацієнтом... Я добре розуміла своє щастя. Більшість професорів не бачили для нас, курсисток, жадного такого майбутнього. Психіатрія — річ не жіноча. Так, є винятки, але то винятки. А чом би я мала серед них бути? Тому так само добре розуміла, що не маю жадного права схибити. Так, так, не маю. Я, пам'ятаю, почала перебирати баночки із ліками у сумці, знов і знов пересортовувала їх. Се заспокоювало, бо аж тоді небезпека ситуації сповна всоталась у мої думки, свідомість. Ні, роботу

в лікарні я втратити не могла, звісно. Медсестер для ранених не вистачає навіть із курсистками, що *volontairement*¹ проходять курси першої медичної та беруться до чергувань. Але практику, доступ до душевнохорих та передовсім до Олександра Владиславовича — оце втратити геть простіше. З іншого боку, пацієнт зник не на моєму чергуванні. Але ж це не змінює того, що він — моя відповідальність, робота з ним — моя чи не єдина справжня роль тут. Втім, думати про це тоді лишалось геть недовго. Мене окликав доктор Нечай. Так гучно, як-то тільки він уміє.

«Наталіє Федорівно!»

Думаю, вже будь, що буде.

«Я сподіваюся, вас ввели в курс щодо вашого пацієнта?»

Я аж похолола. Вже знає. З іншого боку, звісно ж, мав знати. Він був у тому звичному своєму сіруватому, рівно випрасуваному костюмі, ніс портфель зі срібними застібками, і у тьмяному світлі хмарного неба його профіль видавався загально дуже сірим: сірі руки, сіра лисина, що продовжувала високий лоб, сірі зморшки, хіба вуса чорнуваті, зачесані униз. Складалось враження, ніби я дивилась котрийсь фільм чи, може, хроніку. Дуже хотілось вийти з кінотеатру.

Кажу йому: «Я знайшла його, Павле Івановичу, він уже в себе в палаті, неушкоджений. Лиш у нього був психоз, я мусіла вколоти дозу броміду».

«Дуже добре, Наталіє, чудово. То питання вичерпане, чи не так?» — тим своїм тоном відповідає. Той тон знали всі практиканти. Він означав, що відповідати геть небажано.

Доктор Нечай тоді продовжив, штибу, «ви розумна дівчина, Наталю, і добре усвідомлюєте, сподіваюсь, рівень цієї проблеми».

1 Добровільно (фр.).

Його павзи були нестерпними, він мав неймовірну здібність втуплюватися своїми темними очима в людину, наче всотуючи все, що вона не могла б сказати сама. Рівень проблеми я розуміла, може, й глибше, ніж він, позаяк не доктора Нечая ж могли ось-ось позбавити єдиної можливості зробити собі ім'я у психіатрії. Я намагалась відповідати чітко і впевнено, як би й мала добре навчена медсестра. Усвідомлюю, пацієнт вже на броміді із гіосцином, поговорю з медсестрою, що була на зміні, такого більше не станеться. Павло Іванович слухав мене з увагою, але я добре бачила, що не чув. Він мав знати, вже мав знати, скільки сумлінною я є! На одміну од інших медсестер, я ні разу не відходила зі зміни, жадних побачень, жадних подруг під час роботи. Я навіть мала час допомагати іншим докторам з їх пацієнтами! Павло Іванович мав це усвідомлювати, бо далі, о, далі він дозволив мені zostатись!

Він сказав: «Добре, Наталіє, я бачу, ви тут зі мною однієї візії. У будь-яких обставах, одмінних од наших, ви б уже могли забути про рекомендації й подальшу практику, і я б радив вам перейти працювати з доктором Брюно і його акушерками², або ж, якби був добрий, до Груні Юхимівни та її дітей». Тут мені одверто стало смішно, та і я бачила, як смикнулись вуса самого доктора, адже, попри безперечну важливість і акушерства, і дитячої психіатрії Груні Юхимівни (саме її ж бо приклад мене піддержував через усі ті жахливі іспити), од наших дослідів то було вкрай далеко. І, чесно кажучи, геть не того рівня цікавости. Отже, доктор сказав мені: «У наших обставах,

² Мається на увазі школа при Київській акушерсько-гінекологічній клініці Георгія Георгієвича Брюно. Доктор також викладав і в Медичному інституті. Чула про нього хороші речі, проте від оповіді Наталі, на жаль, йому лишилось жити недовго. Він загинув 1919 року, у Києві, від вибуху, за кількома джерелами, саме білогвардійської бомби (більше: Енциклопедія сучасної України).

Наталіє, ви — неймовірно цінний скарб. Ваш розум, а ще важливіше, ваша настирність та увага до деталей, і серед студентів, і серед курсисток — воістину Діогена варта рідкості». Так і сказав! І одтак, сказав, я матиму ще один шанс. Тільки маю знайти спосіб попередити будь-які можливі втечі з боку Олександра Владиславовича. Його пансіон сплачують і зараз втричі більше, ніж іншим. Ми зобов'язуємось не турбувати його дружини та доньок його присутністю.

Тільки от як би це влаштувати? Я про те думала увесь час, як допрацьовувала зміну і як перев'язувала салдатів. Війна, достатньо бромідів стримати його у нас нема, катастрофічно не вистачає їх навіть тим, хто потребує їх життєво, не те що на примхи пацієнта. Та й досліджувати його стан під бромідами майже неможливо. Звідкіль знати, про що він думає, і чи досі має ті «диявольські голоси», коли б він постійно спав чи дрімав? Врешті, я дійшла до простого та логічного рішення: поговорити з Олександром Владиславовичем і розвідати, що його так схвилювало. Можливо, мені вдалось би його якось вмовити? Знаю, розмови з хворими на деменцію прекокс — це ще та авантюра. Коли вони не гострого стану, то загалом можна. Проте навіть тоді в успіху розмови не завжди можна бути певною. Пацієнти можуть збиватись, одволікатись на інші теми, починати гратись словами, а чи зовсім ввійти у кататонічний стан. Вони наче загублені у собі, і все намагаються виплутатися із тієї загубленості. Тож вловити нитку розмови, за яку б триматися, буває просто неможливим, деколи й для них самих¹. Саме тому за трохи більше року роботи з Олександром Владиславовичем я мала не більше

¹ Тут хочу зазначити: те, що описує Наталя, стосується хворих у 1918-му, коли жодних медикаментів, які б полегшували чи нейтралізували симптоми шизофренії, не існувало. Зараз життя хворих на шизофренію, на щастя, виглядає по-іншому.

двадцяти добрих розмов. Що зрозуміла: ключ у співпраці з пацієнтом, умінні знаходити способи йому допомагати триматись ясности. Отже, спробую. Позаяк, крім як поговорити, зараз варіантів нема.

Тож я постановила завтра піти до нього, що б там не було, й поговорити. Можливо, вдасться принаймні вихопити причину, що серед дня вперше за три роки вигнала його у київські морози з лікарні.

3.

Остання важлива подія на сьогодні: зустріла Віру й отримала запрошення на певну «зустріч, на якій кожна мисляча людина зараз, а особливо наших почувань, має бути». Віру стріла по дорозі додому, на Сінній площі². Та виглядала трохи заклопотано, але дуже радісно. Говорила піднесено про перспективи та пляни на найближче майбутнє. Віра, втім, завжди так чи так говорила піднесено. Така собі дівчина-рух, і за останньою модою коротким чорним волоссям і карими очима, що завжди горіли з чогось нового. З Вірою я дружила ще з першого курсу, і як землячки з однаково широукраїнськими поглядами, ми одна одної тримались міцно. Навіть попри розбіжності в іншому. Я тоді думала, чи це Віра чула новини якісь щодо Четвертого універсалу, а чи, може, була на студентській зустрічі, що її напередодні реклюмували в «Раді», але з таємничого тону, який вона взяла, коли завела мову про зустріч, стало зрозуміло, що та — підпільна. Отже, з комуністами? Віра, звісно, соціялістка, але аж до того, щоб стрічатись із московськими агітаторами? Вона могла б, але сподіваюсь, що ні. Сподіваюсь, просто студентська зустріч

2 Сінна площа — так ми звали Львівську площу тоді.

9 січня 1918

із соціялістичним забарвленням, на які деколи ходили. Тож погодилась. У наш час політично проінформована — значить краще підготовлена. Тож завтра ввечорі маю Віру перестріти і йти туди.

Після Віри вернулась додому, трохи попрацювала із конспектами з органічної хемії й ось над цим. Побачимо, як-то буде завтра.